

**Protos. asist. univ. dr. Maxim Vlad,
Facultatea de Teologie,
Universitatea „Ovidius” din Constanța**

**O CONTROVERSĂ INEDITĂ
DIN RUSIA SECOLELOR XV-XVI
PRIVITOARE LA AVEREA BISERICESCĂ:
DISPUTA DINTRE AGONISITORI
ȘI NEAGONISITORI
ȘI CONSECINȚELE SALE NOMOCANONICE**

***Abstract:** During the years of the Renaissance, issues surrounding the relationship between the Church and the State as well as between the Church and the world at large came into high relief throughout Europe. The status quo of the Middle Age was both widely questioned and vigorously upheld by opposing groups. At one end of the spectrum of opinion concerning these relationships were groups like the Spiritual Franciscans, who advocated ecclesiastical poverty and the renunciation by the Church of all secular power. At the opposite end of the spectrum of opinion were organizations like the Inquisition, which sought to expand the temporal power of the Church and to use that power against the Church's enemies. One manifestation of this debate occurred in Russia, where the Orthodox Church was split between the Possessors, who advocated the ownership of land and serfs by the Church and a close relationship of the Church with the State, and the Non-Possessors, who advocated the spiritual poverty of the Church and a distancing of the Church from secular powers.*

***Keywords:** Church, Middle Age, franciscans, secular power, state, possessors, non-possessors, Russia.*

1. Contextul medieval european

În perioada Evului Mediu, în Europa Occidentală raporturile dintre Biserică și Stat au stat în general sub semnul disputelor pentru inves-

titură¹. Lupta pentru supremație dintre puterea spirituală a Bisericii și cea seculară a Statului a avut ca miză ideea de recunoaștere și de subordonare. Cine recunoaște pe cine, Statul recunoaște Biserica sau Biserica legitimează statul, Staul este subordonat Bisericii sau Biserica este subordonată Statului? Acest demers a culminat cu reforma de la Cluny, context în care papii nu își afirmă numai independența față de puterea laică, ci pretind și superioritatea în raport cu aceasta. Astfel se prezenta, la ora aceea, perspectiva catolică a cumulării puterii seculare cu cea spirituală în aceeași persoană: papa de la Roma. Între acesta și regele unei națiuni, așadar între cei doi exponenți ai puterii, avea să se consume timp de secole o luptă și o competiție crâncenă.

Această confruntare dintre *sacerdotium* și *regnum* avea să producă o teologie a politicii și o politică teologică în consecință². Politicii teologice a Statului în care regele/împăratul era învestit cu atribute sacrale și discreționare și cu autoritatea de a interveni în treburile Bisericii, îi va răspunde teologia politică de inspirație augustiniană, în virtutea căreia Biserica era chemată să instaureze prin intermediul acestei puteri temporale a papilor împărăția lui Hristos pe pământ. Viziunea din *Dicatus Papae* din 1075 a papei Grigorie al VII-lea, potrivit căreia papalitatea era nu numai centrul spiritual al creștinătății, dar și centrul politic, deasupra regilor și împăraților, va intra curând în conflict cu ideea de stat emancipat în raport cu astfel de ingerințe. Papa Grigore al VII-lea pretindea ca papalitatea să dețină controlul total asupra domeniilor de interes ale Bisericii, – mai ales în privința investiturii – dreptul de a numi clerici în funcții, drept pe care l-au exercitat o perioadă monarhii. Esențialul îl reprezenta modul cum se obțineau înaltele funcții ecleziastice. Dacă cineva devenea episcop sau arhiepiscop, primea și vaste domenii teritoriale, integrându-se în sistemul relațiilor vasalice, de aceea laicii doreau să controleze obținerea acestor funcții. Monarhii se foloseau astfel de Biserică pentru a-i contracara pe principi, dar și beneficiau totodată de veniturile aferente proprietăților când funcțiile

1. Cantor F. NORMAN, *Church. Kingship, and Lay Investiture in England: 1089-1135*, Princeton University Press, 1958, pp. 8-9.

2. Radu PREDA, *Biserica în Stat. O invitație la dezbatere*, Scripta, 1999, pp. 103-104.

erau vacante. Papa Grigore al VII-lea lovește monarhia prin măsura radicală de interzicere a învestirii clericilor de către laici³. Concordatul de la Worms⁴, din 1122, afirma că episcopii vor fi aleși de cler și popor, dar în prezența suveranului. Învestitura spirituală se acorda de papă prin cârjă și inel, iar cea materială de monarh prin sceptru. Se marca astfel distincția dintre domeniile religios și temporal. Cu toate acestea, cocurența dintre papalitate și monarhi n-a disparut.

În perioada următoare, aflată sub semnul anarhiei din imperiul romano-german, papalitatea va atinge apogeul puterii sale în Evul Mediu, odată cu pontificatul lui Inocențiu al III-lea (1196-1216). Acesta se considera vicarul lui Iisus Hristos, deținătorul puterii supreme (*plenitudo potestas*) în cadrul lumii creștine. Principii seculari, considera acesta, depind de el pentru că papa, asemenea unui senior, le acordă acestora puterea, cu dreptul de a le-o retrage dacă nu se dovedesc demni de ea. Bazându-se pe această ideologie, papa Inocențiu intervine în alegerea principelui Germaniei, impunându-și proprii candidați, fără succes însă (a fost ales Frederic al II-lea). Se reeditase practic, prin schimbare de roluri, ceea ce se întâmplase cu predecesorul său, Grigorie al VII-lea, în relația acestuia cu împăratul Henric al IV-lea, când, în 1076, scaunul episcopal de Milano fiind vacant, pentru ocuparea acestuia, atât papa, cât și împăratul aveau candidați proprii. Atunci însă, Grigorie al VII-lea a reușit să-și impună candidatul propriu.

Această luptă, purtată de-a lungul câtorva sute de ani, nu s-a dus doar la nivelul declarațiilor cancelariilor celor două puteri, papalitatea și regalitatea, ci a avut și o altă miză, aceea legată de stăpânirea și administrarea posesiunilor bisericești, gestionate în cea mai mare măsură prin instituția abaților. În primul rând, procesul de ruinare treptată a abaților se datora chiar abaților, care nu se ridicau la nivelul demnității lor, fiind numiți direct în aceste funcții de către seniori sau suverani. Abațiile din vremea lui Carol cel Mare fuseseră foarte legate de imperiu și de structurile intrinseci ale acestuia. Ele posedau

3. Michel BALARD, Jean-Philippe GENÉT, Michel J., *Des Barbares à la Renaissance*, Hachette, 1973, p. 160.

4. Bruce BUENO DE MESQUITA, „Popes, Kings, and Endogenous Institutions: The Concordat of Worms and the Origins of Sovereignty“, in: *International Studies Review* 2.2, *Continuity and Change in the Westphalian Order*, Summer 2000, pp. 93-118.

mult prea multe averi ca să nu atragă lăcomia seniorilor laici sau ecleziastici.

Pe de altă parte, suveranul însuși folosea aceste mari proprietăți monastice pentru a-și recompensa supușii de arme pentru diverse servicii făcute. Abații pe care-i numea puteau fi chiar și laici⁵. Din acest punct de vedere, acești abați au creat serioase probleme vieții spirituale și materiale a abațiilor. Ei, neavând vocație monahală, nu se puteau conforma și nici nu aveau totdeauna interesul ca să îmbrățișeze o autentică viață călugărească. Nu este foarte dificil să se înțeleagă în ce mod erau administrate aceste abații de către laici sau cât de mult putea înflori viața spirituală din aceste mănăstiri, din moment ce conducătorii acestor abații erau niște războinici. Mănăstirile erau totodată și spații directe de exercitare a puterii imperiale. Unele se bucurau chiar de imunitate în fața seniorilor locali, fiind protejate direct de către suveran. Averile mănăstirești erau transmisibile, recuperabile sau puteau fi folosite ca monedă de schimb în relațiile dintre seniorii locali, ori dintre seniori și suveran⁶. Acestea puteau fi oferite ca dotă de nuntă. Chiar episcopii înșiși acordau uneori abațiile unor laici, fără a-și pune foarte serios problema evoluției spirituale a comunităților monahale⁷.

Ca reacție la creșterea puterii lumesti din sânul Bisericii Apusene, apogeul acesteia fiind pontificatul lui Inocențu al III lea, s-a cristalizat un curent de opinie, reprezentat de ordinul călugărilor franciscani⁸, care susținea sărăcia ecleziastică și necesitatea renunțării de către Biserica la toată puterea secular, deoarece în cadrul papalității funcționau organisme precum Inchiziția, care căutau să extindă puterea temporală a Bisericii și să folosească această putere împotriva dușmanilor Bisericii.

5. Jacques PAUL, *Biserica și cultura în Occident: secolele IX-XII*, vol. I, Meridiane, 1996, p. 300.

6. Massimo MONTANARI, *Foamea și Abundența. O istorie a alimentației în Europa*, Polirom, 2003, p. 48.

7. Pr. Dorin-Gabriel PANDELE, *Studion și Cluny. Înnoire și reformă în monahismul din Răsărit și Apus*, Episcopia Dunării de Jos, Galați, 2006, pp. 196-197.

8. Ghislain LAFONT, *O istorie teologică a Bisericii, Itinerarul, formele și modelele teologiei*, tr. Maria-Cornelia Ica jr., Deisis, Sibiu, 2013, pp. 154-160.

2. Contextul politico-social rus

Ceea ce s-a întâmplat în occidentul Romano-Catolic a avut reverberații mai târzii și asupra Răsăritului Ortodox, dar cu accente specifice, în Rusia secolelor XV-XVI, unde Biserica Ortodoxă Rusă a fost împărțită între două facțiuni rivale: agonisitorii, care pledau pentru dreptul de proprietate al Bisericii asupra terenurilor și iobagilor și pentru o relație apropiată a Bisericii cu Statul, și neagonisitorii, care susțineau sărăcia spirituală a Bisericii și o distanțare a Bisericii de puterile seculare.

Această controversă reprezintă unul dintre evenimentele reper ale istoriei ruse. Publiciști și istorici, credincioși și necredincioși, au încercat să înțeleagă miza pe care a reprezentat-o la acea dată discuția cu privire la necesitatea ca mănăstirile și Biserica Rusă în ansamblul ei să beneficieze de averi proprii. Consecințele acestor frământări interioare ale Bisericii Ortodoxe Ruse și ale Statului Rus au afectat și au modelat raporturile dintre cele două institutii pentru o lungă perioadă de timp, definind calea spirituală a Rusiei poate pentru totdeauna. Disputa reprezintă vârful de aisberg al unei evoluții de natură istorică, la care au contribuit o multitudine de factori: de natură politică, economică, socială, culturală și spirituală.

Acest termen, de neagonisitor (nonposesor), se referă de obicei la mișcarea monahală din Rusia celei de-a doua jumătăți a secolului al XV-lea și prima jumătate a secolului al XVI-lea, ce s-a opus ideii ca mănăstirile să dețină proprietate funciară. Cu toate acestea, conceptul este mult mai larg și nu se limitează doar la problema averilor mănăstirești. În mod similar, diferența de opinie dintre neagonisitori și agonisitori nu se limitează doar la aspectele legate de proprietate, ci privesc într-un mod mult mai larg raporturile dintre Biserica și Stat⁹.

În momentul eliberării Rusiei de sub dominația Hoardei de Aur, Biserica Rusă era deținătoarea unei mari averi, inclusiv a unei părți considerabile din terenul arabil al țării. La acest aspect a contribuit în mare măsură politica conducătorilor Hoardei de Aur care, dorind să atragă Biserica Rusă de partea lor, au recunoscut independența aces-

9. Nikolay ANDREYEV, „Appanage and Muscovite Russia“, in: vol *An Introduction to Russian History*, Robert Auty & Dimitri Obolensky, Cambridge, 2003, p. 95.

teia în materie de credință și închinare, inviolabilitatea proprietății sale și chiar au exonerat-o de obligația tributului.

Eliberarea finală a Rusiei de sub puterea Hoardei de Aur a deschis calea pentru unificarea pământurilor din Rusia într-un stat centralizat. Chiar Marele Cneaz al Moscovei, Ivan al III-lea (1462-1505), a încetat să achite tribut Hoardei de Aur și s-a autointitulat autocrat și împărat al întregii Rusii. Procesul de consolidare a statului și constituirea unui singur guvern autocratic centralizat a crescut vizibil în secolul al XVI-lea, în timpul lui Vasile al III-lea (1505-1533) și Ivan IV cel Groaznic (1530-1584)¹⁰.

Odată cu ascensiunea pe tron a lui Ivan al III-lea, Moscova începe să devină centrul politic și religios al pământurilor rusești. O parte dintre posesiuni mai trebuiau adunate în jurul său, înainte ca procesul de consolidare a statului moscovit să devină complet. Domnia acestuia marchează „un stadiu important” al acestui proces¹¹.

Căderea Bizanțului în anul 1453 sub loviturile lui Mahomed al II-lea transferă întreaga autoritate celei de-a „doua Rome” Moscovei, devenită astfel centrul creștinismului ortodox. Țarul creștin nu mai este împăratul Bizanțului, ci suveranul care domnea la Moscova, a cărui putere va crește. Ivan al III-lea confirmă această pretenție prin căsătoria sa din 1472 cu Sofia Paleolog, nepoata lui Constantin Paleologul, ultimul împărat al Bizanțului. Ivan al III-lea și-a asumat titulatura de Mare Cneaz al Moscovei și autocrator al întregului pământ rus. Mai mult, acesta a adoptat ritualul bizantin pentru curtea moscovită și a preluat vulturul bicefal al Paleologilor, ce însoțea efigia Sfântului Gheorghe, moștenire kieveană, pe blazonul regal.

Biserica a legitimat prerogativele dobândite de țar de-a lungul următorilor ani, inițiind o ceremonie oficială de încoronare și întocmirea unei istorii prin care se evidențiază contribuția sfinților autohtoni la dezvoltarea statului rus. Circumstanțele externe, precum și dezvoltarea propriei Biserici naționale, promovează orașul Moscova la rangul

10. Geoffrey HOSKING, *Rusia: popor și imperiu, 1552-1917*, Ed. Polirom, 2001, p. 15.

11. Melvin C. WREN, *The Course of Russian History*, Prospect Heights, Illinois, Waveland Press, 1979, p. 96-97.

de a treia Romă¹². Totul, confirmă permanentul progres istoric și cultural. Moscova, în ciuda dezastrului provocat de jugul mongol atât de greu suportat, devine un stat apropiat în multe privințe de civilizația Europeană a vremii.

Între Moscova și modernitatea politică se înalță încă un obstacol: puterea. Eliberat de jugul mongol, statul nu atinsese încă adevărata dimensiune națională. Vechile certuri pentru succesiune, urmare a sistemului feudal și a distribuirii de apanaje, au frânat constant autoritatea marilor cneji de Moscova. Ivan al III-lea o ilustrează din plin: propriul său tată și-a împărțit moșiile celor cinci copii. Conștient totuși de inconvenientele sistemului, a vrut să le neutralizeze: a asigurat supremația marelui cneaz asupra celorlalți și a instaurat succesiunea pe bază ereditară în linie directă. Încă din timpul vieții și-a asociat la domnie pe Ivan, întâiul născut din căsătoria cu Elena Voloșanca. Ivan al III-lea întruchipează astfel două sisteme opuse de autoritate și de transmitere a puterii.

Aflat într-o situație ambiguă, el respectă obiceiul tradițional și totodată îl respinge. Își suprimă rivalii, între care s-au numărat și proprii săi frați și își manifestă în același timp grija de a dezvolta o practică unitară. Preluând dorința tatălui său, confirmă succesiunea întâiului născut și a descendenților acestuia în linie dreaptă. Aceeași lege le-o impune și deținătorilor de apanaje. Ei trebuie să se supună marelui cneaz și nu pot avea nici finanțe, nici diplomatie proprie.

Afirmarea puterii lui Ivan al III-lea s-a manifestat prin continuarea procesului de alipire a altor pământuri la organismul statului moscovit, condiție obligatorie pentru subjugarea finală a tătarilor¹³. În timpul cârmuirii acestuia s-a definitivat formarea nucleului teritorial al statului Rus centralizat, fiind alipite statului Rus cnezatele Iaroslav (1463), Rostov (1474), Republica feudală Novgorod (1478), Marele cneaz Tver, precum și pământurile Veatcăi (1489) și o mare parte a pământurilor Riazanului. Moscova și-a amplificat influența asupra Pskovului și asupra marelui cneaz Riazan. După războaiele din anii

12. Ioan PULPEA, „Bisericile Ortodoxe cu specială privire asupra Bisericii Ortodoxe Ruse“, în: *Studii Teologice*, nr. 1-2, București, 1949, p. 84.

13. Paul DUKES, *Istoria Rusiei 882-1996*, tr. Gabriel Tudor, ALL, 2009, p. 57.

1487-1494 și 1500-1503 cu marele cnezat Lituanian¹⁴, Ivan al III-lea a alipit la Moscova o serie de pămînturi slave de la est de Moscova: Cernigov, Novgorod-Severskii, Gomel, Briansk și altele.

După războiul din anii 1501-1503, ordinul Livonian a fost supus plății unui bir pentru orașul Iuriev. Între anii 1460-1480, Ivan al III-lea a luptat cu succes împotriva hanatului Kazan, care a trecut sub influența crescândă politică a Rusiei. În timpul guvernării lui Ivan al III-lea începe să se formeze aparatul puterii centrale, prin ordine și a fost alcătuit codul judiciar Sudebnik¹⁵ publicat în anul 1497. Pătura nobiliară (dvorenii) a căpătat o importanță politică tot mai mare. Ivan al III-lea a luptat cu separatismul cnejilor locali, inclusiv cu cel al fraților săi Boris Voloțkii și Andrei cel Mare, limitând considerabil drepturile suverane ale acestora. Către sfârșitul cărmuirii lui Ivan al III-lea, au fost lichidate multe cnezate locale mici (udeluri). Una dintre realizările cele mai importante ale domniei lui Ivan al III-lea a fost scuturarea jugului tătaro-mongol¹⁶.

Fiul acestuia, Vasile al III-lea (1505-1533) a mers pe aceeași linie politică, atât pe plan intern, cât și internațional. El a continuat politica tatălui său, iar mare parte din domnia sa și-a petrecut-o consolidând teritoriile obținute de Ivan¹⁷. Tatăl său lăsase apanaje celor patru fii ai lui, dar Vasile le-a interzis fraților săi să se căsătorească înainte ca el să aibă un moștenitor. Când doi dintre ei au murit fără să se fi căsătorit, el le-a confiscat pământurile. Vasile a anexat ultimele provincii autonome: Pskov în 1510, apanajul Volokolamsk în 1513, ce mai rămăsese din Raizan în 1521 și Novgorod-Severski în 1522. S-a străduit să mențină influența Moscovei asupra hanatului Kazan și până în 1532 a reușit să instaleze un han care i-a recunoscut suveranitatea. Vasile și-a extins autoritatea asupra boierilor și, la fel ca tatăl său, a declarat drept

14. Michael KORT, *A Brief History of Russia, Facts on File*, Infobase Publishing, 2008, p. 26.

15. *Sudebniki XV-XVI vekov*, ed. B. D. Grekov, Moscow and Leningrad, AN SSSR, 1952, p. 19.

16. David R. STONE, *A Military History of Russia: From Ivan the Terrible to the War in Chechnya*, Greenwood Publishing Group, p. 6.

17. Helene CARRERE D' ENCAUSSE, *Orgoliile Kremlinului. O istorie a Imperiului Rus de la 1552 până astăzi*, Orizonturi, 2015, p. 17.

act de trădare orice încercare a unui nobil moscovit de a-și transfera serviciile altui conducător. În timpul domniei lui Vasile, administrația a continuat să se dezvolte; el a reformat modul de administrare al provinciilor. Alianța dintre biserica ortodoxă și statul moscovit s-a cimentat și mai mult.

Ivan al IV-lea, numit și Ivan cel Groaznic, (n. 25 august 1530 – d. 28 martie 1584) a fost primul cneaz moscovit care s-a intitulat „țar”¹⁸. Este încoronat Țar la 16 ianuarie 1547, la Moscova, la vârsta de 16 ani. Formează un sfat de tip nou, Izbrannaia Rada (Consiliu ales), alcătuit din membri ai nobilimii și ai clerului. Adunarea este dominată de doi oameni: Mitropolitul Macarie, ierarh cultivat, autor al multor cărți de evlavie și de istorie, și părintele Silvestru, predicator luminat. În anul 1552 Ivan cel Groaznic a învins Hanatul Kazanului, iar armatele sale au devastat nord-estul Rusiei în mod repetat și au anexat acest teritoriu. În august 1554 supune regiunea Astrahanului. Prin această cucerire, Rusia câștigă un debușeu la Marea Caspică și controlează tot cursul Volgăi.

În tot acest răstimp, agricultura reprezenta încă modul de viață predominant pentru marea majoritate a poporului rus. Deși nivelul tehnic al agriculturii nu pare să fi crescut semnificativ, organizarea a cunoscut o considerabilă schimbare, pe măsură ce multe dintre vastele domenii ale vechii aristocrații boierești au fost destrămate și dăruite nobilimii de serviciu, pe cale de a se naște, numită *dvorianstvo*¹⁹.

18. Geoffrey HOSKING, *Rusia: popor și imperiu...*, p. 46.

19. Termenul își are originile în Evul Mediu târziu în cuvântul *dvor*, „curte domnească”. În acel context istoric, *dvorianstvo* erau cei care lucrau la curtea unui prinț. La origine, astfel de oameni ar putea fi oameni liberi sau ar putea fi sclavi ai prințului sau ai altcuiva. Mai mult decât atât, acești bărbați, dintre care majoritatea erau cavaleri și câțiva dintre ei administratori, erau în totalitate dependenți de marele prinț pentru pozițiile, statutul și mijloacele de existență. Ei nu aveau pământ, dar trăiau din pradă, din fonduri colectate în conformitate cu datoria guvernamentală și din fonduri adunate de alții pentru vistieria suveranului. Originile lor sociale erau cele mai diverse. Câțiva erau prinți (descendenții uneia dintre casele domnești care circulau în Rus’: riurikizii Rusi, gedemizii lituanieni sau nobilimea turcă/mongolă), unii erau sclavi, alții aveau origini diverse. Un prinț sau un nobil nu avea dreptul să fie membru al *dvorianstvo*, pentru că astfel de oameni și-au primit funcțiile pentru că erau aleși de marele prinț și slujeau după bunul plac. Promovarea în cadrul *dvori-*

Aceste procese sunt indisolubil legate de procesele de transformare a țăranilor în șerbi, care au avut loc în perioada consolidării dominației moscovite. Nu doar țăranii dependenți de nobilii latifundiaari, dar și cei dependenți de Biserică sau de curtea țaristă și-au simțit drepturile de mutare de pe o moșie pe alta îngrădite tot mai mult. De pildă *Sudebnikul*, codul de legi din anul 1497, marca o tendință răspândită de multă vreme, de restrângere generală a mutării țăranilor de pe o moșie pe alta, fixând acest drept la săptămâna de dinainte și de după ziua Sfântului Gheorghe de toamnă²⁰. În același timp, două sisteme fundamentale de exploatare a țăranimii, prin muncă, *barščina*, și prin rentă, *obrok*, au fost intensificate, plata în bani devenind o formă de *obrok* mult mai răspândită decât plata în produse.

Adoptarea de către *dvorianstvo*²¹ a teritoriilor proaspăt dobândite din Novgorod și alte părți a coincis cu răspândirea unei noi forme de posesiune, serviciul numit *pomeste*²², în locul fostei *votcina*, ereditară²³. Într-o astfel de manieră, scopurile socio-politice și economice ale consolidării guvernării puteau fi realizate mai bine, la fel ca și cele ale *dvorianstvo*. Între timp, în vechiul centru al Moscovei, cel puțin unele

anstvo a fost meritocratică, oricum ar putea fi definit serviciul. Calitatea de membru al *dvorianstvo* nu conferea un statut special și, în drept, astfel de oameni puteau fi pedepsiți ca toți ceilalți, inclusiv biciuirea.

20. *Sudebnik*, Art. 57. <http://www.departments.bucknell.edu/russian/const/sudebnik.html>, accesat la 12.06.2023. Probabil că este o confuzie, fiind în realitate vorba despre Sf. Dimitrie Izvorătorul de Mir căruia i se spunea popular Sf. Gheorghe de toamnă, deoarece făcea parte din categoria sfinților militari asemenea Sf. Gheorghe.

21. I. G. ALEKSEEV, A. I. KOPANEV, „Razvitie pomestnoi sistemy v XVI v.”, in: *Dvorianstvo i krepostnoi stroi Rossii XVI–XVIII vv. Sbornik statei, posviashchennyi pamiati Alekseia Andreevicha Novosel'skogo*, ed. N. I. Pavlenko et al., Moscow: Nauka, 1975, p. 59; A. Ia. DEGTIAREV, „O mobilizatsii pomestnykh zemel v XVI v.”, in: *Iz istorii feodal'noi Rossii. Stat'i i ocherkik 70-letiiu so dnia rozhdeniia*, V. V. Mavrodina, ed. A. Ia. Degtiarev et al., Leningrad: Izdatel'stvo Leningradskogo universiteta, 1978, pp. 9, 85; V. B. KOBRIN, *Stanovlenie pomestnoi sistemy*, IZ 105, 1980, 2, 151; V. B. KOBRIN, *Vlast i sobstvennost' v srednevekovoi Rossii (XV–XVI vv.)*, Moscow, Mysl, 1985, pp. 92–93.

22. Richard HELLIE, *Enserfment and Military Change in Muscovy*, Chicago: University of Chicago Press, 1971, p. 267.

23. R. E. F. SMITH, *Peasant Farming in Muscovy*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977, pp. 100–102.

dintre marile proprietăți, atât secular, cât și ecleziastice, au rămas relativ neatinse. Odată cu înfrângerea Kazanului și pătrunderea în Siberia, statul rus a dobândit un imens teritoriu relativ nepopulat; doar într-o mică parte a acestuia, mai ales de-a lungul Volgăi, noii latifundiari introduseseră sistemul lor agrar la mijlocul secolului al XVII-lea. Mulți țărani din Nord au rămas, de asemenea, independenți față de boieri.

3. Biserica și cultura rusă

Biserica, de asemenea, a jucat un foarte mare rol în schimbarea echilibrelor politice. Încă de la începutul secolului al XIV-lea, Moscova devine reședința mitropolitului, deci capitala Rusiei ortodoxe, poziție ocupată pînă atunci de orașul Vladimir, care a succedat Kievului. În acele vremuri de opresiune, creștinismul ortodox a oferit poporului rus, stăpînit de un cuceritor străin și ostil religiei sale, un element decisiv de identificare. Mănăstirile înființate în nordul țării devin refugiul populației înspăimîntate, unicele păstrătoare de cultură națională. Mănăstirile Ciudov (a Miracolelor) din Kremlin și Lavra Sfintei Treimi, aflată în pădure, în afara Moscovei, întemeiate concomitent de Sf. Alexie Mitropolitul Moscovei și de Sf. Serghie din Radonej, vor oferi Rusiei puternice repere religioase și naționale²⁴. Nu întîmplător, tot atunci, țăranul rus începe să folosească, pentru a se defini, termenul - niciodată uitat - de krestianin, practic identic celui ce-l desemna pe creștin, hristianin.

Numărul mănăstirilor crește, rolul lor cultural și de alinare a populațiilor deznădăjduite este dublat de un rol mobilizator. Sf. Serghie din Radonej nu se mulțumește numai cu rugăciunile făcute pentru luptătorii împotriva mongolilor. El pune la dispoziția combatanților resursele mănăstirii și trimite doi călugări să recruteze trupe. În 1380, acestea vor obține victoria la Kulikovo, sub comanda cneazului Dmitri Donskoi. Mongolii se retrag. Legătura dintre Biserică și națiunea distrusă de invadator, aflată în căutarea identității, devine astfel indestructibilă.

24. Timothy WARE, *The Orthodox Church*, New Edition, New York: Penguin Books, 1997, p. 84.

Criza Bizanțului din secolul al XV-lea va conferi Bisericii Ruse un prestigiu nemăsurat, de care va beneficia și Moscova. Eșecul unirii Bisericii, încercată de Conciliul de la Florența, din anul 1439, consacra existența și importanța Bisericii din Răsărit, aflată în afara lumii bizantine²⁵. Biserica, cu rol activ în timpul opresiunii și al luptelor de eliberare, cunoaște, începând cu sfârșitul secolului al XV-lea, o schimbare profundă, cu repercusiuni durabile în cultura națională rusă.

Rusia acelor vremuri pare, la prima vedere, caracterizată de o spiritualitate în progres constant. S-au înmulțit mănăstirile și a început construcția catedralelor în Kremlin²⁶. Prestigiul lor este mare: în timpul diviziunii politice, rezultat al neînțelegerilor dintre stăpînii apanajelor și al ocupației mongole, ele au reprezentat oaze în care sentimentul național rus și-a putut afla rațiunile și simbolurile necesare supraviețuirii.

Această funcție națională îi îndeamnă curând pe cneji să caute o legitimitate, dincolo de limitele apanajelor lor, pe lângă mănăstiri. Fac pelerinaje în mod constant, acceptă părerea celor mai renumiți călugări, ba chiar binecuvîntarea lor, înaintea oricărui demers mai important. Autoritatea monastică întărește îndeosebi ambiția cneazului Moscovei: tendința acestuia de a unifica lumea destrămată a cneazurilor rivale se întâlnește cu voința unificatoare și cu funcția națională exprimate de monahismul rus. Biserica, în primul rînd partea ei monastică, bucurîndu-se de cel mai înalt prestigiu, îi conferă legitimitatea care îi va permite cneazului moscovit să-și impună, prin orice mijloace, autoritatea în fața celorlalți cneji. În acest scop, ea afirmă reconcilierea principiilor lui Dumnezeu cu acelea ale Cezarului, în persoana suveranului²⁷.

Marele teoretician al legitimității cneazului de la începutul secolului al XVI-lea a fost un călugăr, întemeietorul și superiorul (egumenul)

25. Alexander SCHMEMANN, *The Historical Road of Eastern Orthodoxy*, St. Vladimir's Seminary Press, Crestwood, New York, 1992, p. 309.

26. Vladimir FEDOROVSKI, *Istoria Kremlinului, de la Ivan cel Groaznic la Vladimir Putin*, tr. Diana Serban, Lucman, p. 18.

27. Bogdan SILION, *Rusia și ispita mesianică. Religie și ideologie, Vremea XXI*, București, 2004, p. 40. Unii dintre iosiifieni vedeau în Imperiul creștin moscovit realizarea terestră a Cetății lui Dumnezeu, căreia Moscova sa-i fie centru.

marii lavre de la Volokolamsk, Iosif Voloțki. Acesta a jucat un rol central în definirea raporturilor dintre Biserică și putere, permițând celei de-a doua să se sprijine pe cea dintâi.

El și-a expus cu pasiune ideile în fața altei mari figuri a monahismului vremii, Nil Sorski²⁸. Mănăstirile îndrumate de el, cărora le-a impus un rigorism strict, spre deosebire de cele aflate sub influența lui Nil, trebuiau să fie alături de stat - și nu în afara lumii -, în serviciul tuturor.

Cugetând la necesitatea autorității Bisericii față de statul în continuă creștere, avînd conștiința acută a noilor realități politice și sociale ale epocii, Iosif înțelege obligativitatea creării unei puteri economice, care să asigure independența Bisericii. Raționamentul său se clădise în jurul unei constatări: statul, în dezvoltarea lui, nu va mai avea decît parțial nevoie de Biserică, iar această nevoie descrește. A scăpat de mongoli, legitimitatea i-a fost consolidată și totul s-a datorat Bisericii. Dar nevoia statului de a fi sprijinit de Biserică era pe cale de a se încheia. Iosif vizionarul este obsedat de faptul că Biserica trebuie să-și mențină statutul de partener al statului și al suveranului. În consecință, se va lupta pentru averea Bisericii, considerată indispensabilă și va combate teoria sărăciei monastice, apărută de Nil Sorski²⁹.

Controversa dintre partizanii și adversarii averii eclesiastice nu este numai o dispută de ordin religios, care opune două concepții despre viața monastică, ci un proces prin excelență politic. În ultim plan se află echilibrul relațiilor dintre Biserică și stat. Conștient de semnificația adîncă a disputei, Ivan al III-lea tinde să valideze juridic teza susținută de Nil Sorski, teză care îi permitea să-și însușească bunurile abandonate în acest mod și să-și subordoneze o Biserică săracă.

Teoria lui Iosif are însă cîștig de cauză, dat fiind că ea avea rădăcini în credința populară – Biserica se identifică de multă vreme cu națiunea – iar susținătorii tezei adverse, Ivan al III-lea și Nil Sorski, mor aproape simultan (în 1505 și 1508). Ideile rigoriste și organizatorice

28. Bernard PARES, *A History of Russia*, New York, Dorset Press, 1953, p. 98.

29. David GOLDFRANK, „Old and New Perspectives on Iosif Volotsky's Monastic Rules“, in: *Slavic Review* 34, no. 2, June 1975, pp. 279-301.

ale lui Iosif primează nu numai la nivel monastic, ci și la nivel politic și social³⁰.

Iosif recomandă austeritatea pînă și în aspectele exterioare ale vieții, o permanentă disciplină corporală și sufletească, în vederea atingerii rigorii interioare, ba chiar a perfecțiunii. Autoritatea centralizatoare și organizatoare a Egumenului trebuia să li se impună tuturor. Sub patronajul său, mănăstirile devin adevărate modele de guvernare politică. Transferul acestui model către stat este de o mare importanță. Întăriți prin păstrarea independenței economice, Iosif și urmașii lui de după 1515, anul morții sale, au influențat concepția despre stat, pe care o va îmbrățișa sistemul de organizare monastică.

Potrivit lor, Rusia moscovită este un grup religios asupra căruia domnește marele cneaz, asemenea Egumenului asupra comunității sale. Învestit astfel cu autoritatea divină, suveranul beneficiază în ochii poporului de autoritatea din lumea monastică, ale cărei misiune și învățătură pare să le continue³¹.

Limitele dintre stat și mănăstire, dintre societate și comunitatea religioasă tind să se șteargă. Principiile de disciplină, de autoritate centrală, impuse pe baza unui model religios, pun bazele raporturilor dintre societate și stat. Să te supui marelui cneaz, să-i accepți puterea înseamnă, în ultimă instanță, să te supui lui Dumnezeu, să-l accepți voința. Rusia secolului al XVI-lea a devenit o uriașă mănăstire³². În schimb, mănăstirile slujesc drept închisoare celor ce nu respectă regulile comune lui Dumnezeu și suveranului, cărora teoria lui Iosif le permite să se confunde. Nu este de mirare că, pe parcursul transformării puterii și a societății, cneazul, sprijinit de mănăstiri, ia obiceiul să le încredințeze acestora paza tuturor persoanelor – soții renegate, fii răzvrățiți, rivali, dușmani declarați – de care are intenția să scape, fie că sunt sau nu vinovate de vreo crimă.

30. M. SZEFTTEL, „Joseph Volotsky's Political Ideas in a New Historical Perspective”, in: *JGO*, 13.1, 1965, pp. 19-29.

31. Tomas SPIDLIK, *Marii Mistici Ruși*, tr. Pr. Nicolae D. Nacula, Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 1997, p. 105.

32. Helene CARRERE D'ENCAUSSE, *Blestemul rusilor. Eseu despre asasinatul politic*, Ed. Polirom, 2000, p. 30.

În timp ce se manifestă influența lui Iosif Voloțki, moștenirea rivalului său, Nil Sorski, avînd în spate profunda moștenire spirituală a lui Serghie din Radonej, își află de asemenea locul în conștiința socială și în viața religioasă.

Rolul mănăstirilor din perioada renașterii naționale a contribuit astfel la cristalizarea conștiinței naționale în jurul identității ortodoxe. Influența culturii mongole a ajutat la fixarea ortodoxiei în miezul sentimentului de identitate națională. Neîncrederea și nesiguranța față de tot ceea ce vine din exterior, de la străini, vor face parte în viitor din moștenirea Rusă a celor trei veacuri de umilință.

**4. Profilul spiritual și monastic al celor doi protagoniști,
Sf. Nil Sorski și Sf. Iosif Voloțki.
Aspecte inedite ale disputei
și consecințele istorice ale acestora.**

4.1 Nil Sorski. Sfântul Cuvios Nil Sorski (în rusește Нил Сорский) sau Nil din Sora a fost unul dintre întemeietorii vieții monahale de schit (idioritmice) din Rusia, în secolul al XV-lea, precum și al mișcării care a contestat legitimitatea existenței proprietăților bisericești (în principal funciare), mișcare cunoscută sub numele de neagonisitori, non-posesori sau transvolgani (dincolo de Volga). Născut în jurul anului 1443, cu numele de mirean Nikolai Maikov (în rusește Николай Майков), Nil a avut cel mai probabil origine țărănească. Unii cercetători i-au atribuit origini nobile, dar el se descria pe el însuși ca și poselyanin („țăran“, în rusă)³³.

Nu se cunosc multe despre primii lui ani de viață. Atât succesiunea cronologică a vieții sale, cât și a călătoriilor efectuate sunt cunoscute doar sumar³⁴. A intrat în viața monahală de tânăr, iar schima (haina)

33. ***, „Viața Sfântului Nil de la Sora și tradiția sa schitică“, în vol. *Tebaida Nordului. Sfinții călugări ai nordului Rusiei*, Ed. Buna Vestire, Galați, 2002, p. 117. Se pare că afirmația acestuia, preluată din scrisorile sale, cum că: „În ceea ce mă privește, eu nu îndrăznesc nimic, căci nu sunt decât un țăran și un ignorant“, este doar o figură de stil. Cert este că toți cei trei discipoli ai săi aparțineau clasei boieresti.

34. David M. GOLDFRANK, „Recentering Nil Sorskii: The Evidence from the Sources“, în: *Russian Review*, 66, No. 3, 2007, pp. 359-376.

monahală a îmbrăcat-o din tinerețe. Inițial Nil s-a alăturat Mănăstirii Sfântului Chiril de Belozersk (Lacul Alb), al cărui fondator, Chiril de Belozero, a fost cunoscut ca un susținător al curentului care se împotriva ca mănăstirile să aibă în proprietate pământuri; astfel, el refuza-se satele oferite cadou de către unii nobili credincioși.

Nu se știe cât de mult a stat Nil la Belozersk, dar a plecat la un moment dat cu ucenicul său, Inocențiu³⁵ (viitorul sfânt Inocențiu de Komel) spre Muntele Athos, în Grecia, unde au fost primiți la mănăstirea rusească Xilurgou de pe lângă Schitul Proorocului Elisei. În Athos, Nil s-a dedicat ani întregi citirii, traducerii și studierii scrierilor Sfinților Părinți. Totodată, în Athos a aprofundat practica rugăciunii inimii, făcând din chemarea Numelui lui Iisus, centrul rugăciunii sale contemplative.

S-a întors după un timp la Mănăstirea Sfântului Chiril din Rusia, unde a pus în practică învățăturile dobândite în Sfântul Munte. Și-a construit o chilie în afara mănăstirii, dar rugăciunile sale erau întrerupte constant de persoane care doreau să stea lângă el și să îi ceară sfaturi de folos. Drept urmare, a plecat din mănăstirea Belozersk.

Deoarece a constatat că într-o mănăstire mare este dificil de dus viață isihastă, Sfântul Nil a adus în Rusia din Muntele Athos rânduiala vieții în comunități mai mici sau schituri - o a treia formă de viață monahală, pe lângă cele două deja existente: comunitățile cenobitice și viața pustnicească (eremitică). Sf. Nil vedea în această formă de monahism șansa unei vieți mai solitare, în care monahii puteau să își respecte mai deplin făgăduințele (voturile) călugărești, evitând ispită materialismului la care erau expuse mănăstirile mari care dețineau pământuri, sate, robi etc³⁶.

Și-a întemeiat schitul în jurul anului 1473, pe malul Râului Sora, lângă Belozersk. În curând, mulți l-au urmat și s-au dus să trăiască alături de el în isihie (liniștire)³⁷. Acestor novici, Nil le cerea evlavie

35. „Viața Sf. Nil...”, p. 118.

36. Steven RUNCIMAN, *Marea Biserica în Captivitate*, tr. Mihai Silviu Chirila, Ed. Sofia, București, 2013, pp. 358-359.

37. Vitali Ivanovich PETRENKO, *The Development of the Concept of Authority within the Russian Orthodox Church*, University of Durham, Department of Theology, April 2005, p. 134.